

Ebû Hanîfe'nin Yetiştirdiği Şehir: Kûfe

M. Mahfuz SÖYLEMEZ

GÜ Çorum İlahiyat Fakültesi

Ebû Hanîfe gibi büyük bir ilim adamını yetiştirmiş olan Kûfe'yi yirmi dakikalık bir süre içinde ele alıp incelemek mümkün değildir. Dolayısıyla daha çok şehrin demografik yapısı, ekonomik durumu ve ilim-kültür hayatı üzerinde, bize ayrılan zamanın el verdiği ölçüde, duracağız. Kuşkusuz zikri geçen hususlar insanın yetişip şekillenmesinde önemli olan unsurlardır.

Ebû Hanîfe'nin doğup büyüdüğü Kûfe kenti, Hz. Ömer'in emri ile Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından, hicrî 17, miladî 637 yılında askerî bir şehir olarak kurulmuştur. Şehir, Lahmîlerin başkenti Hîre'ye yaklaşık 5 km. mesafedeydi. Şehrin merkezinde cami, caminin etrafında dârul-imâre, pazar ve meydandan oluşan kompleks yer almaktaydı. Müslümanlar tarafından kurulan ilk şehirlerden biri olan Kûfe, cami etrafında şekillenen şehir yapısıyla tipik bir İslâm kenti olma özelliği taşımaktadır. Nitekim şehir, kendinden sonra kurulan Vâsıt ve Bağdat'a da, bu yönüyle örneklik etmiştir.

Sa'd b. Ebû Vakkâs tarafından şehre yerleştirilen Deylemîler istisna tutulacak olursa, kuruluş döneminde sakinlerinin tamamının Araplardan oluştuğu söylenebilir. Araplar, şehre kabile yakınlıkları esas alınarak iskân edildiler. Önce cami kuruldu, daha sonra Kahtânî Araplar caminin doğusuna, Adnânîler ise batısına yerleştirildiler. Soy bilimcilerden de yararlanılarak her mahalleye birbirine yakın kabilelerin yerleştirilmeleri sağlandı. Şehre yerleştirilen kabilelerin büyük bir kısmı bedevî kökenli idiler. Üstelik bu kabilelerin kimisi arasında İslâm öncesi dönemde mücadeleler olmuş, savaşlar meydana gelmiş, kan davaları yaşanmıştır. Söz konusu kabileler Kûfe'ye yerleşince eski düşmanlıklarını bir tarafa bırakmış gibi görünseler de aralarındaki örtülü düşmanlık hep sürdü. Kabilelerden biri bir blok içerisinde yer alırken, diğer kabile ise muhalif kanatta yer aldı. Örneğin,

1. Becîle ile Kelb kabilesi arasında İslâm öncesi dönemde ciddî mücadeleler olmuştu. Daha sonraki dönemde bu kabilelerden Becîle, Hz. Ali evlatlarının, Kelb ise Emevîlerin yanında yer aldı.

2. Becîle ve Has'am kabileleri arasında ise İslâm öncesi döneme kadar uzanan bir ittifak söz konusuydu. Bu ittifak İslâm sonrası dönemde de aynen devam etti.

3. Ezd ile Has'am kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde düşmanlık bulunmaktaydı. İslâm sonrasında Has'am kabilesi Hz. Ali, Ezd kabilesi Emevîlerin yanında yer aldı.

4. Himyer, Mezhiç ve Hemdan kabileleri ile Rebî'a ve Mudar kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde büyük savaşlar meydana gelmişti. Bu kabilelerin üçü de büyük ölçüde

Mudar'a dayanan Emevîlere muhalefet etmiş, muhalefetin temsilcisi olarak görülmekte olan Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer almış, daha sonra Zeydîliği benimsemiştir.

5. Kinde ile Esed kabilesi arasında İslâm öncesi dönemde düşmanlık vardı. İslâm sonrası dönemde Esed kabilesi Emevîlerin yanında yer alırken, Kinde kabilesi ise Hâricîleri besleyen kabilelerin başında gelmiştir.

6. Tay kabilesi ile Esed kabilesi arasında da İslâm öncesi dönemde savaşlar meydana gelmişti. Bu kabilelerden Esed, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, daha sonraki dönemde Emevîlerin yanında yer alırken, Tay kabilesi ise Hâricîler ve Hz. Ali evlatlarının yanında yer aldı.

7. Âmir b. Sa'saa ile Temîm ve Hanîfe oğulları arasında da İslâm öncesi dönemde düşmanlık bulunmaktaydı. İslâm sonrası dönemde ise Âmir b. Sa'saa oğulları Emevîlerin yanında yer alırken, Temîm ve Hanîfe oğulları ise Emevîlerin en amansız düşmanları oldular ve Hâricî düşüncüyü beslediler. Bu örnekleri daha da çoğaltmamız mümkündür.¹

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise, birbirlerinden oldukça farklı olan Kûfe'deki bu etnik unsurların tam olarak kaynaşmamış olmasıdır. Her kabile, kendilerine ait olan mahallede diğer kabileler ile karışmadan yaşamaktaydı. Bu kabileler birbirlerinden o kadar kopuktu ki mezarlıkları dahi ayırıyordu. Adına cibâne denilen bu mezarlıklar kabile mahallelerinin merkezinde bulunur, şehir merkezindeki meydanın işlevini görürdü. Mahalle, bu mezarlıkların etrafında şekillenirdi. Keza, her mahallede mezarlığın yanında bir cami ile bir de pazar yeri bulunurdu.²

Kûfe, özellikle Hz. Ömer'in son dönemlerinden itibaren askerî vasfını kaybetmeye başlamış, giderek sivil bir kent hâlini almıştır. Şehre bu dönemde başta Mezopotamya'nın yerlileri olan Hristiyan Ârâmîler ve Yahudiler olmak üzere, Farslar, Bizanslılar, Nocrânîlar gibi çok farklı etnik unsurlar da yerleşmişlerdir. Yeni sakinlerin birçoğunun kendilerine ait müstakil mahalleleri ve ibadethaneleri bulunmaktaydı. Zımmî olarak değerlendirilen bu unsurların yanında, içinde Ebû Hanîfe'nin ailesinin de bulunduğu, çoğu İslâm dinini benimsemiş olan ve sonradan şehre yerleşen gayr-i Arap unsurlar da vardı. Bilindiği üzere bu unsurlar mevâlî olarak adlandırılmaktaydı. Kûfe'ye yerleşen ve mevâlî olarak isimlendirilen bu gayr-i Arap unsurun nüfusu, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde, neredeyse Arapların nüfusu kadardı.

Şehirde Arap kabileleri arasındaki mücadelenin yanı sıra mevâlî ile Araplar arasında da ciddi bir sürtüşme yaşanmaktaydı. Örneğin, Haccâc tarafından Kûfe kadılığına getirilen ve sonra da Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as ile birlikte hareket edip ona isyan eden Sa'îd b. Cübeyr'e Haccâc'ın "Halkın, 'kadı ancak Araplardan olur, mevâlî kadı olmaz'

¹ Kûfe'nin kuruluşu ve sakinleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2000, s. 33-171.

² bkz., Söylemez, s. 70-74.

demelerine rağmen seni bu göreve getirmedim mi?"³ demesi, yine Haccâc b. Ebû Yûsuf'un Basra'daki vekili olan el-Hakem b. Eyüp es-Sekafî'nin, İbn Cübeyr'in Kûfe'ye kadı olarak atandığını duyunca bunu kıyamet alâmeti olarak değerlendirmesi gibi hususlar Irak'ta Arapların, gayr-i Arap unsura bakışını ortaya koyması bakımından son derece ilginç örneklerdir.⁴ Kûfe'de mevâlînin konumunu ortaya koyan bir başka örnek de şudur: Abdurrahman b. Muhammed ile beraber Haccâc'a karşı isyan eden kurrâ, başlarına Tay kabilesinin mevâlîlerinden olan Ebû'l-Bahterî Said b. Firûz et-Taî (ö. 83/702)'yi geçirmek istediklerinde o, mevâlîye mensup olduğunu, Arapların bu yüzden kendisine itaat etmeyeceklerini söyleyerek, bu isteği kabul etmemiş, başlarına Arap olan bir şahsı geçirmelerini önermiştir.⁵ Kûfe'de mevâlînin Araplardan daha düşük bir seviyede mütalâa edilmiş olduklarını gösteren buna benzer daha pek çok örnek zikretmek mümkündür. Fakat bu örneklerden hiçbiri mevâlînin gayrimüslim unsurlar gibi cizye vergisi ödemek zorunda bırakılmış olmaları kadar çarpıcı ve dikkat çekici değildir.⁶

Emevîlerin orta dönemlerinde önemli bir güç elde etmeyi başaran Kûfe mevâlîsi, Abdullâh b. Zübeyr'e karşı Muhtâr b. Ebû Ubeyd'i desteklemiş ve onu iktidara taşımıştır.⁷ Kûfe'de mevâlînin Araplara ilk başkaldırı hareketi olarak değerlendirebileceğimiz Muhtâr hareketi, Arap-mevâlî çekişmesini gün yüzüne çıkarmıştır.⁸ Zeyd b. Ali'nin liderliğini yaptığı harekette de mevâlînin önemli bir rolü olmuştur. Mevâlîyi bu harekete destek vermeye iten temel sâik, Muhtâr'ı destekleyen Kûfelilerin gerekçelerinden farklı değildir.⁹ Emevîlerin mevâlîye bakışı, bu kitle ile Mudar'a muhalif diğer unsurlar; yani Yemen ve Rebî'a kabileleri arasında bir güç birliğinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bunu farkedenden İbn Huberye, Ebû Hanîfe gibi mevâlînin ileri gelenlerini yanına çekmek için harekete geçmiş, onlar için yeni birtakım görevler ihdas etmiştir. Fakat Ebû Hanîfe bu oyuna gelmeyerek, kendisine tevdi edilen görevleri reddetmekle kalmamış, bunları kabul etmemek için diyet de ödemiş, bir süre hapiste kaldıktan sonra memleketini terk ederek Mekke'ye sığınmıştır.

Şehirde tarım, ticaret, el sanatları ile ilgili işlerin büyük bir kısmı mevâlî tarafından yerine getirilirdi.¹⁰ Emevîlerin sonlarına doğru ziraat, zanaat, ticaretle uğraşan mevâlî,

³ Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüğa ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrîf* (thk. Muhammed Ahmad ed-Dalî), I-IV, Beyrut 1993, II, s. 493.

⁴ bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (thk. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Abdüsselâm Hârûn), I-VII, Kahire 1968, III, s. 417.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut trs., VI, 292; İbn Hibbân, *Meşâhiru 'ulemâ'il-emsâr* (thk. Manfred Fleischhammer), Kahire 1959, s. 105.

⁶ bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl* (çev. Cemalettin Sayık), İstanbul 1981, s. 60.

⁷ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf* (thk. S. D. F. Goitein), Kudüs 1936, V, s. 294; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987, VI, 680-681; Abdüşşâfi Muhammed Abdüllatîf, *el-Âlemu'l-İslâmî fi asri'l-emevî*, Kahire 1984, s. 484.

⁸ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (çev. Ahmet Ağırakça vdğ.), I-XII, İstanbul 1991, IV, 232.

⁹ Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf* (thk. Muhammed Bakır el-Mahmudî), Beyrut trs., III, 238; Taberî, VIII, 42; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-ümem* (thk. Süheyl Zekkâr), I-XII, Beyrut 1995, IV, 765.

¹⁰ Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-III, Beyrut, trs. II, 309 Zübeydî, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Kûfe*, s. 82.

zenginleşip toplumda saygınlık kazanarak Araplara kendilerini kabul ettirdi. Böylece bu sınıfa mensup olan insanlardan dîvânu'l-atâlara girenler dahi oldu.¹¹ Sonra Mevâlî, sadece ticaret ve tarımla uğraşmakla kalmadı, ilim ve irfan ile de ilgilenmeye, kendisini bu alanda da kabul ettirmeye çalıştı. Cehşiyârî, mevâlînin ilimle Arapların ise savaş ve siyasetle iştigal etmelerini “Araplar silâhı, kaleme tercih ettiler.” diyerek ifade etmektedir.¹² Bütün bunlar kendisi de bir mevâlî olan Ebû Hanîfe'nin şahsında da toplanmış gözükmektedir. Bilindiği gibi Ebû Hanîfe de hem ticaret ve hem de ilimle meşgul olmuştur.

Kûfe'nin nüfusuna gelince; kuruluş döneminde şehirde Yemen kökenli Arapların 12.000, Kuzey Araplarının 8.000 Deylemîlerin ise 4000 kişilik bir nüfusu bulunmaktaydı. Emevîlerin ilk yıllarında ise divan defterlerine 60.000 mukatile ile 80.000 ev halkı işlenmişti. Toplam 140.000 olan bu rakama divan defterlerine kaydedilmemiş olan mevâlî dâhil değildir. Emevîlerin son döneminde ise şehir nüfusunun 350.000 kişi olduğunu tahmin etmekteyiz.

1. Ekonomik Hayat

Şehrin demografik yapısı ve etnik unsurları hakkındaki bu kısa bilgilerden sonra biraz da ekonomik özellikleri üzerinde duralım. Başta da ifade ettiğimiz üzere şehir başlangıçta askerî bir kent olarak kurulmuştu. Dolayısıyla buraya yerleştirilenler ilk etapta askerlerdi. Fetihle görevli bulunan askerlerin tarım veya hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaktı.¹³ Zaten askerlerin tarım, hayvancılık ve ticaret gibi işlerle uğraşmalarına gerek de yoktu. Zira ne çiftçilik ve ne de ticaret, askerlere fetihlerde elde ettikleri kazanç kadar kâr sağlıyordu. Askerler devletten atâ denilen maaş alıyorlardı,¹⁴ ayrıca garnizonda yaşamakta olan ailelerine de hazineden gıda yardımında bulunuluyordu.¹⁵

Kuruluşundan bir süre sonra şehir sivilleşince şartlar değişti ve Kûfe, Hîre'nin ticarî geleneğini tevarüs etti, kısa sürede, orta Mezopotamya'nın en büyük ticarî merkezi haline geldi. Başta Horasan ve Hicaz olmak üzere İslâm âleminin önemli bir kısmının yanında, Seylan, Hindistan ve Çin'e kadar geniş bir bölge ile ticarî bağlar kurdu. Bütün bunlardan sonra Kûfe'de oldukça hareketli bir ticarî hayat, canlı ve renkli pazarlar oluştu. Bu pazarların kuşkusuz en ünlüsü, içinde Ebû Hanîfe'nin dükkânının da bulunduğu Kunase pazarıdır.¹⁶

¹¹ Zübeydî, s. 82.

¹² bkz. Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ' ve'l-küttâb* (thk. Mustafa es-Saka, İbrahim el-Ebyarî, Abdülhâfız Şelebî), Mısır 1980, s. 28.

¹³ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hız Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 30.

¹⁴ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Atâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (DİA), IV, s. 33; Söylemez, s. 216.

¹⁵ bkz. Mustafa Fayda, “Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, II, 172.

¹⁶ Ebû Hanîfe ipek satıcısı idi. [bkz. Bağdadî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (463/1071), *Târîhu Bağdat ev Medinetü's-selâm*, I-XIV, Beyrut trs., XIII, 326.] İpekçiler ise Kunase pazarında, Kûfe camiinin hemen köşesinde bulunmaktaydılar.

Önceleri Eseoğulları'nın çöplüğü iken, daha sonra ticaret merkezi haline getirilen Kunase'de Ziyâd b. Ebîh dönemine kadar işyeri veya dükkân yoktu, daha çok günümüz semt pazarlarını andırıyordu. Bu dönemde devlet tarafından kurulan dükkânlar halka kiraya verildi. Emevîlerin son zamanında yani Halid b. Abdullah el-Kasrî döneminde ise hayvan ticareti yapılan *sûku'l-berrâzîn* (at pazarı) ve *sûku'l-ganem* (küçükbaş hayvan pazarı) dışarıda tutularak tamamen iki sıra dükkânlar halinde tonozlarla kapatılarak, kapalı çarşılar şeklinde inşa edildi.¹⁷ Kunase, başta tahılçılar, tatlıcılar, kasaplar, attarlar, varaklar, demirciler gibi farklı bölümlere ayrılmıştı. Her emtia kendi çarşısında satılır, başka yerde satılmasına müsaade edilmezdi. Ebû Hanîfe'nin dükkânının yer aldığı *Sûku'l-bezzâzîn* veya *Sûku'l-hazzâzîn* olarak adlandırılan manifaturacılar ve ipekçiler çarşısı Amr b. Huveyris tarafından yapılmış olan bölgede, Kûfe mescidinin hemen bitişiğinde idi. Çarşının bu bölümü ilk yıllardan itibaren bir ilim merkezi olarak tebarüz etmiştir.¹⁸ Ebû Hanîfe'nin ilme ilgisi de bu çarşıda başlamış olmalıdır.

Etnik unsurların birbirinden bu kadar ayrı, mezarlıklarının dahi farklı olduğu Kûfe'de, halkın kaynaştığı en önemli mekân Kunase pazarı olmuştur. Farklı din, dil ve etnik kökenin harmanlandığı bir yer olarak Kunase pazarı, âdeta dinler arası diyalogun, çatışma ve mücadelenin yaşandığı mekân durumundaydı. Ebû Hanîfe'nin ilim hayatına başlarken önce kelâma merak sarmasının arkasında da bu renkli ortamın bulunduğu söylenebilir. Büyük bir ihtimalle pazarda diğer din mensupları ile yapılan tartışmalar onu da etkilemiş ve bu durum kendisini kelâma yöneltmiştir. Kunase pazarı ilmi tartışmaların yoğun bir şekilde yapıldığı bir yer olmanın yanında, şairlerin en güzide şiirlerini halka sundukları, müzisyenlerin en güzel çalışmalarını tanıttıkları bir mekân olmuş, bu yönüyle Ukâz panayırına da benzetilmiştir.¹⁹ Sadece Kûfeliler değil, farklı şehirlerden gelen şairler de şiir şölenlerinin yapıldığı Kunase'de yüksek bir yere çıkarak halka şiir okurlar²⁰ ve günümüz âşık atışmalarına benzer bir şekilde atışmalar yaparlardı.²¹ İşte Ebû Hanîfe, ticarete başladığı günden itibaren tüm bunları görerek, yaşayarak yetişmiştir.

2. İlim-Kültür Hayatı

Ebû Hanîfe döneminde Kûfe'de, ticarî hayat kadar canlı bir ilim kültür hayatı da bulunmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kûfe, Hîre geleneğini devraldı. Kültürlü bir

¹⁷ Belâzürî, *Fütühü'l-bıldân* (çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 410.

¹⁸ Kunase pazarı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, s. 43-51.

¹⁹ Örneğin Şair Zî'r-Rumme, Kûfe'ye gelmiş, Kunase'de yüksek bir yere çıkarak halka şiir okumuştur. [bkz. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî* (thk. Abdullah Ali Muhanna), I-XXIV, Beyrut 1995, XVIII, 39] Yâkût, bedevî şairlerin şehre gelmesi durumunda burada yüksek bir yere çıkarak halka şiir okuduklarını kaydetmektedir. [bkz. *Mu'cemü'l-üdebâ ve irşâdü'l-erîb ila ma'rifeti'l-edîb*, I-VI, Beyrut 1991, II, II, s. 341]

¹⁹ Makdisî, İbnu'l-Beşârî (375/985), *Ahsenu't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlim* (thk. Muhammed Mahzûm), Beyrut 1987, s. 112.

²⁰ bkz. İsfahânî, *el-Eğânî*, XVIII, s. 39; Yâkût, *Udebâ*, s. 341.

²¹ bkz. İsfahânî, *el-Eğânî*, VIII, s. 26-29.

toplum olan Hîreliler Arapça, Yunanca ve İbranice'nin yanı sıra, Ârâmîce ve Süryanice de kullanmaktaydılar.²² İslâm öncesi dönemden itibaren Hîre'de felsefe ile ilgili olarak Süryanice'den Arapça'ya bazı çevirilerin yapıldığı da bilinmektedir.²³ Hîre aynı zamanda Arap dili ve edebiyatının da en önemli merkezlerinden biri idi. Burada daha sonra birer ekol olarak kendilerinden bahsedilen birçok şair yetişti ki, bunların birçoğu Kûfe'nin edebî dünyasını da etkiledi.²⁴ Kûfeli A'şâ, Nâbiğa, Ubeyd b. el-Ebras, Bîşr b. Ebû Hâzım, Amr b. Külsûm gibi birçok şairin Hîreli şairlerin etkisinde kalarak şiir söyledikleri, hatta şiirlerini kaydetmeleri amacıyla yanlarında sürekli Hîreli kâtip gezdirdikleri bilinen bir gerçektir.²⁵ Kûfe, felsefe, tıp ve veterinerlik ile ilgili birikimini de Hîre'ye borçludur. İslâm öncesi dönemde Hîre'de oldukça ileri olan tıp, daha çok din adamları tarafından öğrenilip icra edilirken, felsefe, din adamlarının yanı sıra Huneyn'in babası gibi zengin olanlar tarafından da öğreniliyordu.²⁶

Hîre'nin Kûfe'yi etkilediği bir başka nokta ise kuşkusuz yazıdır. Hîre'de olduğu gibi Kûfe'de de özellikle Emevîler döneminde hemen hemen her mahallede birer küttâb bulunmaktaydı. Bu küttâblardan bazıları küçük okullar olmasına rağmen içlerinde binlerce öğrenci barındıranları da vardı. Bunlardan biri olan ed-Dahhâk b. Müzâhim (ö. 102/720)'e ait okulda 3000 dolayında öğrenci eğitim görmekteydi. ed-Dahhâk'ın bu okulunda, içlerinde Fadl b. ed-Dukeyn'in de bulunduğu, birçok ilim adamı yetişmiştir.²⁷ Yukarıda anılan küttâblara gidebilmek için belli bir sosyal sınıfa mensup olmak gerekmiyordu. Toplumun her katmanından insan, evladını bu okullara gönderebiliyordu. Bu kurumlara sadece hür çocuklar değil, aynı zamanda köle ve cariyeler de devam edebilmekteydi.²⁸

3. Kûfe Camii

Kûfe'nin ilim kültür hayatını ele alırken asıl üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da, Ebû Hanîfe'nin hayatında büyük bir yeri olan Kûfe camii ve bu cami in ifa ettiği fonksiyondur.

Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından kurulmuş olan Kûfe camii, kurulduğu dönemden itibaren bir ibadet mekânı olmanın yanı sıra bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu hale gelmesinde kuşkusuz İbn Mes'ud'un büyük gayretleri bulunmaktadır. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye öğretmen olarak gönderilen İbn Mes'ûd, mescitte oturur, halka dersler verirdi. Onun bu gayretlerinin bir sonucu olarak birçok fakîh, muhaddis ve müfessirin

²² bkz. Yûsuf Çuneyme, “*el-İlm fi'l-Hîre 1*”, s. 578-579; Hodâ Murâd, s. 11; Nusretillah Kâsımî, s. 11.

²³ bkz. İbn Nedim, s. 35.

²⁴ Bu şairler ile ilgili geniş bilgi için bkz. İsfahânî, *el-Eğânî*, XI, 266; XII, 187-195; Himyerî, 106; Yûsuf Çuneyme, “*el-İlm fi'l-Hîre 1*” s. 580-585; “*el-İlm fi'l-Hîre 2*”, s. 736-743.

²⁵ bkz. Himyerî, s. 106.

²⁶ bkz. İbn Ebî Useybi'a, s. 258; Hodâ Murâd, s. 98.

²⁷ bkz. İbn Habîb, *el-Muhabber*, Beyrut, trs. 475; Yâkût, *Udebâ*, III, 426; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru â'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvud-Hüseyn el-Esed) I-XXIII, Beyrut 1984-1988, IV, 599.

²⁸ Örnek bir hâdise için kz. İsfahânî, *el-Eğânî*, XV, 257-259.

yetiştığı bilinmektedir. Abdullah b. Mes'ûd'un başlattığı bu gelenek, Medine'ye döndükten sonra talebeleri tarafından aynen devam ettirilmiştir.²⁹

Emeviler döneminden itibaren Kûfe camiinde bir değil birden fazla şahıs, ilgi alanlarına ve bilgi birikimlerine göre halka kurarak dersler vermekteydi.³⁰ Öğrencilerden isteyen istediği halkaya katılır, o halkadan istifade ederdi.³¹ Hatta bir halkada öğretmen konumunda bulunan bir ilim adamı bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilirdi. Böylece ilgi duyan her insan bir taraftan kendi bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olan insanlara aktarmaya çalışırdı. Ders halkaları arasında gidiş gelişler olurdu. Bazen hoca kendisini yetersiz bulur, halkasını fesheder bir başka âlimin halkasına intisap ederdi.³² Ders halkalarında, başka bir deyişle ilim meclislerinde hocanın ilgisine göre dersler verilir. Mescidin bir köşesinde bir muhaddisin hadis rivayet ettiğine, diğer köşesinde bir müfessirin tefsir okuttuğuna veya bir fakîhin etrafına toplanan talebeleriyle fikhî bir mevzuu tartıştığına tanık olmak mümkündür.³³ Hatta mescidin bir köşesinin *meclisu'l-kadâ* işlevi gördüğü ve burada yere serdiği hasırın üzerine oturan kadının kendisine gelen davalara baktığını görmek dahi mümkündür.³⁴

Mescitte verilen derslerin belli bir saati bulunmamaktaydı. Ders halkaları, hocanın boş olduğu zamana göre ayarlanırdı. Devletten maaş almayan dönemin ilim adamlarının aynı zamanda iaşelerini de kazanmak durumunda olmaları, doğal olarak sabahtan akşama kadar tedris ile ilgilenmelerine mâni olurdu. Zamanı müsait olan veya maddî durumu iyi olan kimi ilim adamlarının sabahtan akşama kadar mescitte oturup tedris ile uğraştıkları da görülmektedir.³⁵ Örneğin uzun süre kıraat ve Kur'ân dersleri veren Kûfeli Âmir b. Abdülkays, mescide erken gelir, öğle namazına kadar ders verir, öğle ile ikinci arasında dinlenir, ikinci ile akşam arasında yine ders vermeye devam eder, yatsı namazını kıldıktan sonra da evine giderdi.³⁶

²⁹ İbn Mes'ûd'un rahle-i tedrisinde yetmişin üzerinde şahsın ilim tahsil ettiği rivayet edilmektedir. bkz. Ebû İshâk eş-Şirâzî, Ebû İshak eş-Şâfiî (476/1054), *Tabâkâtü'l-fukahâ* (thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1970, s. 81.

³⁰ bkz. İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (thk. Ahmed Zeki el-Adevî), I-IV, Kahire 1930, I, 309.

³¹ bkz. İbn Sa'd, VI, 249, 252; İsfahanî, *el-Eğânî*, XVIII, s. 153.

³² Meselâ Talha b. Musârif (ö. 112/730)'ın kendisine ait bir halkası mevcuttu. Kur'ân dersleri veren Talha, bir süre sonra bu halkasını feshetmiş, kendisinden sadece birkaç metre ötede ders halkası bulunan Şa'bî'nin halkasına katılmıştır. Böylece etrafındaki insanlar dağılmış ve Şa'bî'ye katılmıştır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfâtü's-safve* (thk. Mahmud Fâhûrî), I-IV, Beyrut 1979, III, s. 96.

³³ bkz. İbn Sa'd, II, 249, 252; IV, 182; İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, s. 52.

³⁴ Vekî', s. 40.

³⁵ Kûfeli Ebû Abdurrahman es-Sülemî bunun iyi bir örneğidir. Aynı zamanda imamlık da yapmakta olan Ebû Abdurrahman'ın Kûfe mescidinde bir halkası mevcuttu. Burada Kur'ân öğretmekte ve karşılığında ücret almamaktaydı. Aynı zamanda mescitte hukukî problemleri çözüyor fetvâlar da veriyordu. İbn Mesud'un gözde talebelerindendi. Kur'ân'ı 40 yıl tecvid ile öğrettiği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, VI, s. 172-5.

³⁶ bkz. Zehebî, *Tarihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (61-80) (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Beyrut 1993, s. 139.

Kûfe mescidinde okutulan derslere gelince, burada sadece dinî ilimler tedris edilmez, şiir, edebiyat ve *eyyâmü'l-Arab*³⁷ ile ilgili sohbetler de yapılırdı.³⁸ Hatta Dahman, Emevîler döneminde mescitlerde müzik veya şarkı eleştirilerinin dahi yapıldığını iddia etmektedir.³⁹ Bu durum mescitlerin geniş bir yelpazede eğitim-öğretim işlevi gören kurumlar olduğunu göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Yukarıda zikredilen bilgilerden sonra, Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe'nin hayatı ile ilgili olarak imamın kendi ağzından aktardığı aşağıdaki rivayet daha bir anlam kazanmaktadır. Söz konusu rivayette Ebû Hanîfe ilim serüvenini şöyle anlatır: “Ben ilim öğrenmeye başladığım zaman bütün ilimleri göz önüne aldım. Her birini kısım kısım okudum. Sonunu ve faydasını düşündüm. Kelâm ilmine başlayacağım, dedim. Sonra baktım, akıbeti kötü, faydası az, insan kelâmıda olgunlaşsa bile aşikâre konuşamaz. Her kötülüğü ona yapıştırırlar. Heves ve arzusuna uyuyor derler. Bundan vazgeçtim. Sonra edebiyat ve nahiv baktım. Onun da sonu, bir çocukla oturup ona nahiv, edebiyat öğretmekten ibaret. Şairliğe baktım. Onun da neticesi ya methederek dalkavukluk yapmak veya hicvetmektir. Yalan sözlerden ve dini hırpalamaktan ibaret. Sonra kıraat ilmini düşündüm. Dedim ki, onu elde edersem ne olacak; gençler etrafıma toplanacak, bana okuyacaklar, ben dinleyeceğim. Kur’ân’ı Kerîm ve manaları hakkında söz söylemek güç. Öyleyse hadis öğreneyim dedim. Fakat çok hadis toplayabilmek uzun ömür ister, ta ki bana muhtaç olup başvursunlar. Beni arayıp müracaat edecekler ise yeni yetişecek gençler olacak. Belki iyi bekleyemeyecek. Yalan söylemekle itham ederler, bednâm olurum ve bu kıyamete kadar gider. Sonra fıkha baktım...”⁴⁰

İşte bu örnek açıkça Ebû Hanîfe'nin gençlik yıllarında ticaretten zaman buldukça dükkânının hemen yanındaki Kûfe mescidine devam ettiğini, yukarıda anlattığımız ders halkalarına katıldığını ortaya koymaktadır. Anlaşılan, Ebû Hanîfe önce kelâm halkasına, sonra sırasıyla edebiyat, nahiv, şiir, kıraat, hadis en sonunda da Hammâd b. Ebû Süleyman'ın ders halkasına katılmış, burada karar kılmış ve on sekiz yıl gibi uzun bir süre bu halkadan ayrılmamıştır.⁴¹ Mekkî'nin ifade ettiği gibi Ebû Hanîfe hocasının vefatından sonra halkanın üstatlığını da üstlenmiştir.⁴²

Kendi ifadesine göre Ebû Hanîfe'nin ilme yönelmesinde Şa'bî'nin büyük bir etkisi olmuştur.⁴³ Muhtemelen Ebû Hanîfe, Şa'bî'nin Kûfe camiinde yer alan ders halkasına da katılmıştır. Nitekim kaynaklarımız Kûfe mescidinde Şa'bî'ye ait böyle bir ders halkasının

³⁷ *Eyyâmü'l-Arap*; İslâm öncesi dönemde Araplar arasındaki mücadele ve savaşları ele alan anlatı demektir.

³⁸ bkz. İsfahânî, *el-Eğânî*, I, 85.

³⁹ bkz. İsfahânî, *el-Eğânî*, I, 296.

⁴⁰ bkz. Bağdâdî, XIII, 332; Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* (çev. Osman Kesioğlu), İstanbul s. 22.

⁴¹ Bağdâdî, XIII, 334.

⁴² Ebû Zehra, s. 24.

⁴³ Mekkî'nin anlattığına göre Ebû Hanîfe günün birinde Şa'bî'nin yanından geçerken, Şa'bî kendisine nereye devam ettiğini sorar, o da ticaret ile uğraştığını belirtir. Bunun üzerine Şa'bî ilimle uğraşmasını tavsiye eder. bkz. Mekkî, I, 59'dan Ebû Zehra, 21.

bulunduğunda hemfikirdir. Şa'bi (ö. 104/722) bu ders halkasında feraiz, meğazî ve fıkhn yanı sıra şiir de okuturdu. Îsâ b. Abdurrahman onu Kûfe mescidinde şiir okuturken gördüğünü söylemektedir. Eş'as b. Sevvâr (ö. 136/753) Kûfe'ye geldiğinde bu ders halkasını gördüğünü ve halkanın oldukça kalabalık olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ İşte büyük bir ihtimalle Ebû Hanîfe Şa'bî'ye ait olan bu ders halkasına katılmış ve belki de sorduğu sorular ile Şa'bî'nin dikkatini çekmiş, bu değerli ilim adamı da ondaki yeteneği görmüş ve bu yeteneğin yok olmasını istemediği için de kendisini ilme yönlendirmiştir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Kûfe'deki ilmî uğraşın sadece bu merkez camii ile sınırlı olduğu söylenemez. Nitekim Kûfe'deki hemen hemen her mescitte aynı ilmî hareketliliği görmek mümkündür.⁴⁵ Ancak biz Ebû Hanîfe'nin merkezdeki camiye devam ettiğini bildiğimiz için buranın üzerinde durduk. Diğer camilerde de yoğun ilmi faaliyetler göstermesi bakımından şu örneği verebiliriz. Kûfeli kıraat bilgini Hamza ez-Zeyyât (ö. 156/773), Mezhiç kabilesinin mahallesinde bulunun Mescidu's-Subey'de kıraat dersleri verirdi. Onun derslerine katılanlar bu mescitte toplanırlardı. Kisâî (ö. 189/805), Hamza'nın Mescidu's-Subey'deki bu ders halkasına katılanlardan biriydi.⁴⁶ Bu mescitlerden bazısı zamanla, burada uzun yıllar ders veren ilim adamlarının adıyla anılır olmuştur. Kays b. Müslim el-Cedelî (ö. 120/738)'nin aynı zamanda imamlığını da yaptığı Kûfe'deki mescid bunun en güzel örneğidir.⁴⁷

Yine Kûfe'de ilim ile iştigal edenlerin ev ve işyerleri de birer okul işlevi görürdü. Bunlardan bazısı bir tür akademik toplantı mekânlarıydı. Kûfe kadılarından Abdullah b. Şübrüme ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan tartışma platformunu buna örnek olarak zikredebiliriz. Fadl; İbn Şübrüme (ö. 144/761), el-Hâris b. Yezîd el-Ukaylî ve Muğîre b. Ka'kaa b. Yezîd'ten oluşmakta olan platformun, akşamları İbn Şübrüme'nin evinde toplandığını ve fikhî meselelerin ele alındığı bu tartışmaların zaman zaman sabaha kadar devam ettiğini belirtmektedir.⁴⁸ Tamamı fakîhlerden oluşan bu tartışma grubuna, dinleyiciler ve diğer ihtisas sahipleri alınmazdı.

Evlerde kurulan fikhî platformlara bir başka örnek de İbrahim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) evinde yapılarıydı. İçinde eş-Şa'bî'nin de yer aldığı bazı katılımcılar, geceleri en-Nehaî'nin evinde bir araya gelir ve aralarında çok farklı fikhî mevzuları tartışırlardı.⁴⁹ Bu tartışma gruplarının, İslâm hukuk ekollerinin erken dönemlerde teşekkül etmelerinde etkin bir rol oynamış oldukları izahtan varestedir.

Emevîler döneminde Kûfe gibi Kurrâ sınıfının erken oluştuğu bazı şehirlerde kimi ilim adamları evlerini birer *dâru'l-kurrâ* haline getirdiler. Mescid dışındaki *dâru'l-kurrâ*ların

⁴⁴ Zehebî, *Siyer*, IV, 302.

⁴⁵ Kûfe'de bizim tespitimize göre ellinin üzerinde cami bulunmaktaydı. Bu camiler ile ilgili geniş bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 56-59.

⁴⁶ bkz. Yâkût, *Udebâ*, IV, 88

⁴⁷ bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, 127.

⁴⁸ bkz. Ebû İshak eş-Şirâzî, s. 83.

⁴⁹ bkz. Vekî', III, 63.

erken örnekleri olan bu evlerin kimilerinde zühd ve takva hareketlerinin tohumlarının atıldığı ve tekkelerin ilk nüvelerinin oluştuğunu söylemek mümkündür. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Kûfe kadılarından Abdurrahman b. Ebû Leylâ, evini kurrâya tahsis ederek buraya birçok mushaf koydurmuştu. Kurrâ buraya gelir Kur'ân okurdu. Hatta kendilerine yemek dahi verilirdi.⁵⁰

Evlerini ilmî bir merkez gibi kullananların yanında işyerlerini de bir ilim mekânı haline getiren âlimler bulunmaktaydı. Örneğin Amr b. Huveyris, Kûfe mescidinin yanındaki işyerini bir taraftan ipek ticareti yapılan bir müessese, diğer taraftan da dinî ve edebî sohbetlerin yapıldığı bir ilim merkezi haline getirmişti. Amr b. Huveyris'in ilim adamlarına tahsis ettiği bu merkezde başta hadis olmak üzere farklı konularda sohbetler de yapılmaktaydı.⁵¹ Süfyan es-Sevrî (ö. 61/778) tarafından hocası ile alâkalı olarak aktarılan aşağıdaki hâdise ilim adamlarının ev ve işyerlerini ilim yuvası haline getirdiklerini ve burada dersler verdiklerini gösteren çarpıcı örneklerdendir: “Amr b. Kays (ö. 149/763) beni eğitti, bana Kur'ân'ı ve ferâizi öğretti. Onu çarşıdaki dükkânında bulamazsam, evinde namaz kılarken veya Kur'ân okurken görürdüm. Eğer evinde bulamazsam Kûfe mescitlerinin birinde, bir köşeye çekilmiş olarak bulurdum.”⁵² Aynı şeyler Ebû Hanîfe için de geçerlidir. Nitekim onun da dükkânı bir medrese işlevi görmektedir.

Netice olarak tipik bir İslâm şehri olan Kûfe, demografik yapısı ve ekonomik hareketliliği ile ilim ve kültür hayatına son derece elverişli olduğunu Ebû Hanîfe gibi büyük bir ilim adamı yetiştirerek ispat etmiştir. Şehrin damgasını vurduğu bu büyük şahsiyet de yaşadığı mekânın, yetiştiği coğrafyanın aynası olmuştur. Aynanın neleri yansıttığını da bu dinamik platformda hep birlikte izlemekteyiz. Hepinize saygılar sunarım.

İbrahim Kâfi DÖNMEZ

MÜ İLâhiyat Fakültesi

Mahfuz Beye bu özlü tebliğinden dolayı teşekkür ederiz. Program yapılırken çok isabetli bir seçim yapıldığı da böylece görülmüş oldu. Gerçekten İmâm Ebû Hanîfe'nin içinde neşet ettiği ortamı tanımamızı sağlaması açısından ilk tebliğ çok yararlı oldu. Ondan fazla dilin konuşulduğu cemiyet-i akvam gibi bir yerde İmâm Ebû Hanîfe'nin yetişmiş olduğunu da öğrenmiş olduk. Kendisine teşekkür ediyoruz. Şimdi Müzakereci arkadaşları kürsüye davet ediyorum. Değerli Müzakerecilerin Müzakerelerini en fazla yedi dakika ile sınırlı tutmalarını rica edeceğiz, süresi içerisinde programı tamamlayabilmek için. Söze başlanınca, kocaman bir saatte karşımızda olmayınca dakikalar

⁵⁰ İbn Sa'd, III, 110.

⁵¹ bkz. Mücteba Uğur, “Amr b. Huveyris”, *DİA*, III, 85.

⁵² bkz. İbnü'l-Cevzî, *Sıfât*, III, 125.

geçiveriyor. İlk olarak Mahfuz Söylemez Beyin tebliğinin Müzakerecisi Adem Apak Bey. Buyurun efendim.

Müzakere

Adem APAK
UÜ İlähiyat Fakültesi

Bütün dinleyicileri saygı ve hürmetle selâmlıyorum.

Konuşmamı iki kısımda takdim edeceğim. Önce sunulan tebliğ ile ilgili görüşlerimi açıklayıp, daha sonra da konuya katkı mahiyetinde bazı bilgi ve değerlendirmeler aktaracağım.

Sizlere arz edilen takdimde, Kûfe'nin kuruluşu, şehre yerleşen kabilelerin soy ilişkileri ve siyasî- dinî gruplaşmalardaki pozisyonlarıyla ilgili genel bilgiler verilmiş, ayrıca şehrin ekonomik hayatına ve halkın geçim kaynaklarına temas edilmiştir. İlim kültür hayatı başlığı altında ise küttâb adı verilen eğitim kurumları başta olmak üzere Kûfe Camii merkezli ilmî faaliyetlerden bahsedilmiş, Ebû Hanîfe'nin yetiştirdiği ilmî muhit hakkında bilgiler verilmiştir. Kûfe hakkında genel bir panorama sunan bu çalışma, temel kaynaklarla da desteklenmiştir.

Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe ismiyle yayınlanan ve baştan sona okuma fırsatı bulduğum çalışması sebebiyle gıyaben tanıdığım Sayın M. Mahfuz Söylemez, bu tebliğinde araştırmasının bir özetini sunmuş izlenimi vermektedir. Kuşkusuz bu haliyle metin tatmin edici düzeyde ve takdire şayandır. Ancak, şehir tarihi çalışmasının bir özeti olması sebebiyle Kûfe odaklı bu sunumun Ebû Hanîfe ile, dolayısıyla bu sempozyumla ilişkilendirilmesi yönü kanaatimizce eksik kalmıştır. Başka bir ifadeyle, metnin Ebû Hanîfe ile ilişkisi dolaylı bir şekilde kurulmuş veya doğrudan ilgi kurma işi dinleyiciye/okuyucuya bırakılmış gibidir. Tebliğde Kûfe-Ebû Hanîfe irtibatı, şehrin etnik, ticarî, ilmî özellikleri aktarıldıktan sonra Ebû Hanîfe'nin adının zikredilmesinden ibaret görünmektedir. Meselâ, şehre yerleşmiş olan farklı din ve ırktan insan unsurlarından bahsedildikten sonra, “Kûfe'ye yerleşen ve mevâlî olarak isimlendirilen bu gayr-i Arap unsurun nüfusu, Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönemde, neredeyse Arapların nüfusu kadardı”. (s. 24); mevâlînin şehir ekonomisindeki faaliyetleri zikredildikten sonra, “Bütün bunlar kendisi de bir mevâlî olan Ebû Hanîfe'nin şahsında da toplanmış gözükmektedir. Bilindiği gibi Ebû Hanîfe de hem ticaret ve hem de ilimle meşgul olmuştur”. (s. 26); panayırlardaki ilmî tartışmalara değinilmesinin ardından da, “İşte Ebû Hanîfe, ticarete başladığı günden itibaren tüm bunları görerek, yaşayarak yetiştirilmiştir.” (s. 29) denilerek, Kûfe ile Ebû Hanîfe arasında dolaylı ve eklektik bir şekilde bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Halbuki kanaatimizce böyle bir ilmî toplantıda bir tarihçiden beklenmesi gereken asıl katkı, adına sempozyum düzenlenen şahsın zamanının ve mekânının belirgin hususiyetlerini sunmak, yani Kûfe'nin coğrafi özellikleri ile insan unsuru ve önemli tarihî dönemleri üzerinde durmak, şehrin İslâm tarihi siyasî hâdiselerindeki yeri ve rolünü tespit etmek, İslâm kültür ve medeniyetine

katkısını, özellikle bu merkezi diğer İslâm şehirlerinden farklı kılan hususiyetleri ortaya koymak ve bütün bunlardan yola çıkarak şehrin Ebû Hanîfe'nin yetişmesindeki etkisini ele almak olmalıdır. Bu nitelikteki bir tebliğ, daha sonra sunulacak ve Ebû Hanîfe'nin çeşitli yönlerini arz edecek diğer tebliğlere de bir zemin oluşturacaktır. Gerçi bu hususlarla ilgili olarak zaman zaman, teknik bilgiler metnin içinde yer almaktadır. Ancak bir bütün olarak düşünüldüğünde, çalışmanın bilgi boyutundan yorum, tahlil ve değerlendirme boyutuna çıktığını ve bu alanda kapsayıcı sonuçlara ulaştığını söylemek pek kolay değildir. Bunun en büyük kanıtı, çalışmanın sonunda tatmin edici ve ihatalı bir sonuç ve değerlendirmenin bulunmayışdır.

Tebliğin, genel anlamıyla bilgi veren bir çalışma olduğunu vurgulamakla birlikte, aktarılan malumat yönünden de bazı müphem hususlar barındırdığına işaret etmek istiyorum. Meselâ, metnin başlangıcında Kûfe'ye yerleşen kabileler hakkında aktarılan bilgilerde yanlış anlamaya sebep olabilecek ve yazarın dikkatinden kaçtığını sandığım birkaç husus dikkat çekmektedir. Tebliğ sahibi *“Becîle ile Kelb kabilesi arasında İslâm öncesi dönemde ciddî mücadeleler olmuştu. Daha sonraki dönemde bu kabilelerden Becîle, Hz. Ali evlatlarının, Kelb ise Emevîlerin yanında yer aldı”*. (s. 23) şeklinde bir ifade kullanmıştır. Her şeyden önce Kelb kabilesi, Kûfe'ye değil, Şam bölgesine yerleşmiştir. Ayrıca özellikle Emevîler döneminde kabileler mutlak anlamda sadece bir tarafta yer almamışlar, kabilenin menfaati gereği bazen iktidarı, bazen de iktidara muhalif olan tarafları desteklemişlerdir. Emevîlere en sâdık kabul edilen Kelb kabilesi (ki tebliğ sahibi de bunu ikrar etmiştir) son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'e (127-132/744-750) Kaysîlerin desteğiyle iktidara gelmesi ve başşehri Dimaşk'tan taşınması sebebiyle isyan etmiş, ardından Emevîlere karşı Abbâsî ihtilâlini desteklemiştir. Bu nedenle yaklaşık 90 yıllık bir tarihî süreç olan Emevîler döneminde, bir kabilenin siyasî konumu hakkında genelleme yapmak doğru olmaz. Belki bunun yerine şu hâdisede/hâdiselerde veya şu halife/halifeler döneminde filan kabile şu tarafta yer aldı şeklinde hususî kanaatler izhar etmek herhalde daha isabetli olur.

Sayın Söylemez benzer bir genellemeyi Ezd kabilesi için yapmış, *“Ezd ile Has'am kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde savaş vardı. İslâm sonrasında Has'am kabilesi Hz. Ali, Ezd kabilesi Emevîlerin yanında yer aldı.”* (s. 23) şeklinde bir hükme ulaşmıştır. Önce şunu belirtmemiz gerekir ki, Hz. Ali ile Emevîlerin aynı zaman diliminde faaliyet göstermeleri tarihen mümkün değildir. Çünkü Emevîler terimiyle, bir Kureyş ailesi de (Benî Ümeyye) akla gelmekle birlikte, aslında bu ifadeden Dört Halife döneminden sonra kurulan bir hanedan devleti kastedilmektedir. Bu devletten ise en erken Hz. Hasan'ın Muâviye'ye biatı tarihinde 41 (661) bahsetmek mümkündür ki, bundan yaklaşık bir yıl önce 40 (661) şehit olduğu için artık Hz. Ali'yi Emevîlerle birlikte zikretmek anlamsız olur. Dolayısıyla İslâm sonrasında Has'am Hz. Ali, Ezd ise Emevîlerin yanında yer aldı ifadesi tarihî gerçeklerle çelişir. Burada daha hususî olarak Ali-Muâviye mücadelesinde Ezdlilerin Hz. Ali'nin yanında yer aldığına işaret edilmek istenmiş olabilir. Şayet böyleyse, bu da

doğru bir değerlendirme olmaz. Zira gerek Cemel savaşında, gerekse Sıffin'de Kûfelilerin Hz. Ali ile birlikte savaşa katıldıkları tarihen sabittir. Dolayısıyla Kûfeli Ezdlilerin buradan ayrılıp Şam'daki orduya iştirak etmiş olmaları mümkün değildir. Zira tarihî kaynaklar bize bu tür bir bilgi vermezler. Ayrıca Cemel savaşının genelde Kûfeliler ile Basralılar, Sıffin savaşının ise Iraklılar ile Şamlıların savaşı olarak görülmesi sebebiyle, (zira savaş sonunda imzalanan tahkimnaâmede Hz. Ali'in Irak halkı ve müttetikleri, Muâviye'nin de Şam halkı ve müttetikleri adına kefil oldukları açıkça beyan edilmiştir) Irak'ın o dönemde en önemli merkezi olan Kûfe'deki Ezdlilerin, Şamlılara katılmaları anlamlı gelmemektedir. Eğer her iki Ezdli grup (Şam Ezdlileri-Irak Ezdlileri) savaşa katılmışlarsa, bunların farklı cephelerde yer almış olmaları daha makuldür. Nitekim, DîA'daki "Ezd" maddesinde yer alan "Sıffin Muharebesinde Ezdîler'in bir kısmı Hz. Ali'nin, bir kısmı da Muâviye'nin yanında yer aldı." (XII, 46) ifadesi bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Metinde yer alan Ezdlilerin İslâm'dan sonra Emevîlerin yanında yer aldığı şeklinde bir ifade de kanaatimizce problemlidir. Çünkü Emevîler döneminde başta Kûfe olmak üzere şehirlere yerleşmiş olan kabileler, -yukarıda Kelb kabilesinden bahsederken de ifade ettiğimiz gibi- kabile menfaatlerine ve halifelerin kabilelerin lehinde veya aleyhinde politika takip etmelerine göre siyasî tavır belirlemişlerdir. Meselâ, Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-717) aşırı Yemenî siyaset izlediği için Kaysî kabileler, Velid b. Yezid (125-126/743-744) bunun tersi olarak fanatik Kaysî taraftarlığı yaptığı için de Yemenîler Emevî idaresine muhalefet etmişlerdir. Hatta Yemenîler kendilerine düşmanca davranan Velid b. Yezid'e karşı Emevî ailesinden Yezid b. Velid b. Abdülmelik'i (126/744) isyana teşvik ederek, görevdeki halifenin öldürülmesini ve onun halife olmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla genelleme yaparak Yemenli kabilelerin tamamının veya bir kısmının Emevîler devleti boyunca sürekli olarak yönetimi desteklediklerini söylemek doğru olmaz. Özellikle bahsedilen kabile, kararsız/tutarsız insanlar topluluğunu içinde barındıran Kûfe'de yaşıyorsa bu tür genellemelerin yanılma ihtimali daha da artar. Bunun en belirgin örneklerinden birini (tebliğ sahibinin İslâm'dan sonra Emevîlerin yanında yer aldığını söylediği) Ezd kabilesi verir. Bu kabile 101 (720) yılında Irak'ta Emevî halifesi Yezid b. Abdülmelik'e karşı Yezid b. Mühelleb el-Ezdî liderliğinde isyan etmiştir. Yine Ezdliler özellikle Emevîlerin son döneminde Kaysîlerin desteği ile iktidara gelen son halife Mervân b. Muhammed'e destek olmak bir yana, Horasan'da Kirmânî adıyla tanınan reisleri Cüdey' b. Ali el-Ezdî'nin liderliğinde ona karşı ayaklanmışlar, Kirmânî'nin Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyâr tarafından öldürülmesi üzerine de Abbâsî hareketine katılmışlardır.

Tebliğ sahibi, Becîle-Kelb, Ezd-Has'am kabilelerinin siyasî tercihleri konusunda yaptığı genellemeye, Becîle-Has'am; Himyer, Mezhic, Hemdan-Rabî'a-Mudar; Kinde-Esed; Tay-Esed; Amir b. Sa'saa Temim, Hanîfe kabile gruplaşmalarını da dâhil etmiştir. (s. 23-24). Bu kabilelerin ilk dönem hâdiselerindeki siyasî konumlarıyla ilgili olarak, yukarıda Kelb ve Ezd kabileleri hakkında serdedilen delilleri tekrar etmek mümkündür. Ayrıca bu kabile gruplaşmalarının zikredildiği 4. maddede "Himyer, Mezhic ve Hemdan kabileleri

ile Rebia ve Mudar kabileleri arasında İslâm öncesi dönemde büyük savaşlar meydana gelmişti. Bu kabilelerin üçü de büyük ölçüde Mudar’a dayanan Emevîlere muhalefet etmiş, muhalefetin temsilcisi olarak görülmekte olan Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer almış, daha sonra Zeydîliği benimsemiştir.” (s. 23) ifadelerinde zikredilen beş Arap soyundan hangi üçünün Hz. Ali ve evlatlarının yanında yer aldığı anlaşılmamaktadır.

Burada son olarak yine genelleme sebebiyle ortaya çıkan bir değerlendirme hatasına değinmek istiyoruz. Bu da yazarın, “Kûfe, özellikle Hz. Ömer’in son dönemlerinden itibaren askerî vasfını kaybetmeye başlamış, giderek sivil bir kent hâlini almıştır.” (s. 24) şeklindeki ifadesidir. Yapılan bu değerlendirme tartışmaya açıktır. Çünkü Hz. Ömer’den sonra halifelğe gelen Hz. Osman zamanındaki Horasan fetihleri, Basra ile birlikte Kûfe’den harekete geçen ordular tarafından gerçekleştirilmiştir. Hz. Ali dönemindeki Cemel savaşı ve Sıffin savaşında Irak ordularının merkezi yine Kûfe olmuştur. Hz. Ali, Hâricîler ile mücadele eden birliklerini buradan harekete geçirmiştir. Ayrıca, Emevîler döneminde Maverâünnehir ve Sind gibi uzak bölgelerin fetih hareketlerinin merkezi de Kûfe’dir. Emevî idaresinin kendisine karşı sürekli olarak isyanların gerçekleştiği bu şehirde çok sayıda asker bulundurmamış olması da ayrıca anlamlı olmaz. Ziyad b. Ebîh zamanında Kûfe’de seksen bin savaşçının bulunduğu dikkate alınırsa, bu kadar asker barındıran şehrin kuruluşunun hemen ardından askerî mahiyetini kaybettiğini söylemek ne kadar doğru olur? Bu durumda Kûfe’nin kuruluşundan kısa süre sonra askerî niteliğini kaybettiğini ifade etmek yerine, inşasından sonra askerî kuruluş gayesinin yanında sivil merkez olma özelliğini de kazanmaya başladığını dile getirmek kanaatimizce daha gerçekçi bir değerlendirme olur.

Yaptığımız bu tespitlerle birlikte, Sayın Söylemez’in tebliğinin kıymetli bilgiler ihtiva ettiğini ve sempozyuma önemli katkılar yaptığını burada belirtirken, huzurlarınızda kendilerine teşekkürlerimi sunarım.

Konuşmamın ikinci kısmında Kûfe şehrinin öne çıkan hususiyetleri ve Kûfe-Ebû Hanîfe ilişkisi konusunda görüşlerimi sizlerle paylaşmak istiyorum.

Hz. Ömer’in emriyle Sa’d b. Ebû Vakkâs tarafından 17 (638) yılında Bâbil harabelerinin güneyinde ve Fırat nehrinin batı tarafında kurulan Kûfe, başlangıçta askerî faaliyetler için üs olarak düşünülmüş olmakla birlikte, sonraki göçler sebebiyle sivil nitelik de kazanmaya başlamış ve nihayet İslâm tarihi başlangıç döneminin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kendisiyle yakın zamanda kurulan Basra (14-7/635-638) ile birlikte Irakeyn olarak tanınan Kûfe, Emevîler döneminde Basra, Umman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini içine alan Irak eyaletinin merkezi olmuştur. Bu süreçte devlet idaresi batıda Şam, doğuda ise Irak şeklinde coğrafi olarak iki kısımda değerlendirilirse, Kûfe’yi başkent Dımaşk’ın ardından ülkenin ikinci önemli merkezi, Kûfe valiliğini de halifelikten sonra iki numaralı makam olarak görmek mümkündür. Nitekim Emevîlerin en kudretli idarecileri sayılan Muğire b. Şu’be, Ziyad b. Ebîh, Ubeydullah b. Ziyad, Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Ömer b. Hübeyre, Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Yûsuf b. Ömer es-

Sekafî gibi şahıslar Kûfe valileridirler. Horasan, Sicistan ve Maverâünnehir gibi ikinci dereceden merkezlerin idarecileri ve bu bölgelere yapılacak askerî seferlerin komutanları da genelde Kûfe'deki Irak merkez valisi tarafından tayin edilmiştir.

Kuruluşundan itibaren Kûfe'ye gerek Güney Arabistan kökenli (Kahtânî), gerekse Kuzey Arabistanlı (Adnânî) kabileler yerleşmişlerdir. İlk gelenler arasında Süleym, Sakif, Hemdan, Becîle, Tağlib, Esed, Neha, Kinde, Ezd, Müzeyne, Temîm, Esed, Âmir, Cedîle ve Cüheyne bulunmaktadır. Ardından bölgeye ulaşan topluluklar da kendi soylarına yakın kabilelerin mahallelerine yerleşmişlerdir. Şehre Arap savaşçılar ve ailelerinden başka çoğu İran menşeli sanatkâr, tüccar ve diğer meslek gruplarından pek çok insan gelmiş, bunun sonucunda nüfus süratle artmıştır. Nitekim daha Emevîlerin başlangıç dönemine tekabül eden Ziyad b. Ebîh'in valiliği zamanında (50-53/670-673) mevâlî ve gayrimüslimler hariç olmak üzere Kûfe'nin nüfusu yüz kırk binlere ulaşmıştır.

Kûfe, ilk devir İslâm tarihinde birçok siyasî olaya sahne olmuştur. Şehrin, aralarında rekabet bulunan bedevî-hadarî, güneyli-kuzeyli Arap kabilelerinden, mevâlîden, nihayet Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan kozmopolit yapısı, iç karışıklıklarda büyük rol oynamıştır. Dört Halife döneminde, dâhilî problemlerin en düşük seviyede gerçekleştiği ve yoğun askerî faaliyetler sebebiyle Arapların enerjisinin dışa yönlendirildiği Hz. Ömer zamanında dahi Kûfe, ülkenin problem kaynağı olmuş, halife, idaresi boyunca Şam, Mısır, ve Basra gibi eyaletleri birer vali ile yönetebilmiş iken (bunlar sırasıyla Muâviye b. Ebû Süfyan, Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir.), Kûfe'de üç ayrı şahsı (Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ammar b. Yâsir, Muğîre b. Şu'be) valiliğe getirmek zorunda kalmış, vefatından önce de halife adaylarına, hilafet görevini üstlendiklerinde Muğîre'yi azledip tekrar Sa'd'ı Kûfe'ye tayin etmelerini vasiyet etmiştir. Kûfe Hz. Osman döneminde de yönetimi en fazla meşgul eden şehir olmuş, onun hilafetinde şehir halkı Sa'd b. Ebû Vakkâs, Velid b. Ukbe, Sa'îd b. el-Âs ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin valiliklerine şahit olmuştur. Yine aynı dönemde Eşter en-Nehaî liderliğindeki Kûfeliler idareye muhalefetleri sebebiyle Şam'a sürgüne gönderilmiş- başka bir eyalette böyle bir tedbire gerek duyulmamıştır- olmalarına rağmen, şehirdeki problemler sona ermemiş, üstelik Hz. Osman'a karşı ilk fiilî karşı koyuş yine aynı şahıslar tarafından bu şehirde gerçekleştirilmiş, bunun sonucunda halife ile Medine'de yapılan toplantıdan dönen vali Sa'îd b. el-Âs şehre sokulmamıştır. Kûfeliler, Hz. Osman'ın valisi Sa'îd'in yerine Ebû Mûsâ'nın şehre vali tayin edilmesini istemişler, halife de otoritesinin bitişinin ilânı anlamına gelen bu fiilî durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Taleplerinin gerçekleşmesine rağmen Kûfeliler isyancı tutumlarını sürdürerek Hz. Osman'a karşı düzenlenen ihtilâl girişimine Mısır ve Basralılar ile birlikte iştirak etmişler ve halifeyi öldüren asiler arasında yer almışlardır.

Kûfe halkı gerek Cemel savaşı (ki bunu Kûfe-Basra savaşı olarak isimlendirmek yanlış olmaz), gerekse Siffin savaşında (bu da Iraklılar ile Şamlıların savaşı olarak bilinir) Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Savaş sonucunda gerçekleşen hakem tayini ve akabindeki hâdiseler, Kûfe'de yeni bir bölünmeyi getirmiş, özellikle Temîm kabilesi mensupları başta

olmak üzere binlerce kişi şehrin ve Irak'ın bütünlüğünü parçalayan Hâricî hareketini (Harûrîler) başlatmıştır.

Hız. Ali tarafından Medine'den sonra başkent yapılan Kûfe, Hız. Hasan'ın Muâviye'ye biatıyla birlikte bu konumunu Şam'a devretmek zorunda kalmıştır. Ancak şehir, Emevîler devleti boyunca ülke siyasetindeki etkisini, özellikle Şam hâkimiyetine karşı Irak muhalefetine merkezi ve sembolü olma vasfını hiç kaybetmemiştir. Burası önce Hız. Hüseyin'in Emevîlere karşı girişeceği harekâtın merkezi olarak seçilmiş, fakat onun Kerbelâ'da şehit edilmesiyle hedef gerçekleşmemiştir. Fakat bu hâdiselerle birlikte Kûfe, Hâricîlik cereyanından sonra Şîa hareketinin de en önemli merkezlerinden biri olma konumu kazanmıştır.

Emevîlerin yönetim krizi yaşadığı Yezîd b. Muâviye (60–64/680–683) dönemi ve bunun akabinde gerçekleşen Muhtar'ın-Sekafî – Zübeyrîler - Emevîler şeklindeki üç taraflı hâkimiyet mücadelesinin kilit noktası Kûfe'dir. Nitekim bu iktidar talipleri şehri sırasıyla kontrol altına almışlardır. Bu süreçte Kûfe'de Muhtar'ın sebep olduğu ilk Arap-Mevâlî çatışması gerçekleşmiş, şehirde bulunan Arapların çağrısı neticesinde Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab vasıtasıyla Kûfe'ye hâkim olmuş, ancak şehir Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin gayretleriyle Abdülmelik b. Mervân (65–86/685–705) tarafından tekrar Emevîlerin idaresine geçmiştir. Kûfe, bununla birlikte yine de sükûnete kavuşmamış, Emevîlerin yıkılışına kadar siyasî çekişmelerin hep odağında yer almıştır. Irak valisi Haccâc, Kûfe ve onun rakibi konumunda olan Basra'nın siyasî etkilerinden uzaklaşmak ve ayrıca bu iki şehrin rekabetinin idareye menfî tesirlerini en aza indirmek amacıyla her iki merkezin orta kısmına Vasıt şehrini kurarak ülkenin doğu eyaletlerini buradan yönetmek istemişse de, özellikle Kûfe'nin siyasetteki/hâdiselerdeki tesir gücünü kıramamıştır. Nitekim gerek Hâricîlerin yıkıcı faaliyetlerinde (Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî, Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî isyanları), gerek Şîî özellikli hareketlerde (Hız. Hüseyin, Zeyd b. Ali hareketleri), gerekse tüm Irak'ın iştirak ettiği/destek verdiği isyanlarda (Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Yezîd b. Mühelleb) Kûfe merkez rolü oynamış, Emevî idaresi bu isyanları ancak Şam'dan gelen ordularla bastırabilmiştir.

Nihayet Kûfe, Emevîler döneminde gizli olarak yürütülen Abbâsî davetinin ana merkezi olmuş, Kûfe'de planlanan ihtilâl, Horasan'da icraya konulmuştur. Emevî devleti yıkıldıktan sonra ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a biat Kûfe Camii'nde –Şam Ümeyye Camii'nde değil- yapılmıştır. (12 Rebiulevvel 132/28 Kasım 749). Kûfe, Abbâsîlerin başkenti Bağdat kuruluncaya kadar Hâşimîye şehri ile birlikte ülkenin idare merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir.

Ebû Hanîfe 80 (699) yılında Kûfe'de doğmuş, 150 (767) yılında vefat etmiştir. Ömrünün elli iki yıllık kısmını Emevîler, kalan on sekiz yılını ise Abbâsîler devrinde geçirmiş, Emevî devletinin ikinci kurucusu sayılan Abdülmelik b. Mervân'dan (65–86/685–705) başlayarak en son halife Mervân b. Muhammed zamanına kadar (127–132/744–750) gelişen olaylara, hilafetin Abbâsîlere geçişine şahit olmuş, nihayet Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer Mansûr'un

(136-158/754-775) devrine kadar ulaşmıştır. Ebû Hanîfe'nin kaderi ile Kûfe'nin kaderi arasında zaman açısından ilginç paralellikler bulmak mümkündür. Kûfe'nin siyasî hâdiselerde en etkin olduğu ve kültür hayatında belirleyiciliğinin arttığı zaman dilimi ile Ebû Hanîfe'nin yaşadığı dönem hemen hemen aynıdır. Ayrıca Emevîler dönemiyle karşılaştırıldığında Kûfe'nin etkinliğinin inişe geçtiği Abbâsî devri ile Ebû Hanîfe'nin hayatının son yılları yine aynı sürece tekabül eder. Nitekim İmam, Kûfe'de doğmuş ve hayatının büyük bölümünü burada geçirmiş olmasına rağmen, Bağdat'ta ölmüş ve oraya defnedilmiştir.

Ebû Hanîfe serbest ilmî çalışmalarının yanında siyasî hâdiselere de müdâhil olmuş, gerek Emevîler, gerekse Abbasîler dönemlerinde halife ve valilerin yaptıkları yanlış uygulamalara açıkça muhalefet etmiştir. Ehl-i Beyt'e yakınlık ve bağlılık duyması sebebiyle Emevîlerin bu aileye baskı yapmalarından rahatsızlık duymuş, Zeyd b. Ali'nin 121 (739) halife Hişâm b. Abdülmelik'e (105-125/724-743) karşı başlattığı isyanı maddî ve manevî olarak desteklemiştir. Aynı şekilde son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in, yönetime muhalif âlimleri kazanmak amacıyla onları devlet görevine getirme politikası gereğince Kûfe valisi Yezîd b. Ömer b. Hübeyre'nin kendisine teklif ettiği Kûfe kadılığı veya beytûlmal âmilliği görevini kabul etmemiş, bunun neticesinde yönetim tarafından hapsedilmiş ve işkence görmüştür.

Ebû Hanîfe Emevîlere karşı Abbâsî ihtilâlini desteklemiş ve Kûfe'de Ebû's-Seffâh'a biat etmiştir. Ali evladından Muhammed en-Nefsüz's-Zekiyye ile İbrahim'in, isyana zorlanıp öldürülmesi 145-146 (762-763) neticesinde bu hanedana da tavrı almış, vefatına kadar geçen süreçte yönetime muhalif hareketleri desteklemiştir. Aynen Emevîlerde olduğu Abbâsîler de onu devlet memuriyetine almak için Bağdat'a kadı tayin etmek istemişler, ancak bu görevi de kabul etmemiş, sonuçta yine hapse ve işkenceye maruz kalmıştır.

Sonuç

Kûfe, Basra ve Fustat ile birlikte H. 15-21 (635-641) yılları arasında Hz. Ömer tarafından başlangıçta askerî nitelikli olarak kurulmuş şehirlerden biridir. Buraya önce askerler, ardından sivil unsurlar gelmişler, Arap kabilelerinin yanı sıra İranlılar başta olmak üzere farklı etnik ve kültürel kimliğe sahip insanlar yerleşmişlerdir. Bunun sonucunda şehir, farklı ırk ve kültürlerin, karşılaşma, tanışma, kaynaşma ve hatta çatışma alanı haline gelmiş, Kûfe; siyasî, iktisadî ve dinî kaynaklı çekişmelerin mekânı olmuştur. Kuruluşu yeni olduğu için tarihî temellerden yoksun, geleneksiz ve kozmopolit bir yapıya sahip olan Kûfe, farklı ve birbirinden bağımsız birçok geleneğin kendisini ifade ve diğerleri ile serbestçe rekabet edebileceği özgür ve sınırsız bir ortamı da sağlamıştır. Yönlendirici ve belirleyici bir kültürün olmaması sebebiyle, buradaki gelenek inşası görünürde plânsız olmakla birlikte, aynı zamanda birçok farklı kültürün bileşiminden ve katkısından oluşmak gibi bir özgünlüğü de içinde barındırmış, bunun sonucunda, zaman içinde kendi geleneğini ve kültürel yapısını kurmuştur.

Bir taraftan siyasette karışıklık ve problem oluşturan Kûfe'deki yapı, diğer taraftan fikir hayatında yeni açılımlara ve orijinal yorumlara imkân sağlamıştır. Siyasî, i'tikadî ve hukukî alandaki (özellikle yeni yapıdan da kaynaklanan) problemler, ihtiyaçların zorlaması sebebiyle yeni çözüm çabalarını tetiklemiş, neticede başka merkezlerde karşılaşılmayan sorunlar için yeni çözümlere ulaşılmıştır. Şehir sadece Arapların değil, burada yaşayan farklı menşeli diğer bütün unsurların problemlerinin de çözülme alanı olduğu için, burada yerleşmiş farklı etnik kökenlerden gelen âlimler, ilmî faaliyetlerinde özellikle 'öteki'ni de dikkate alarak fikir üretme ve çözüm bulma ameliyesine girişmişler, (bilhassa fıkıh alanında) çok çeşitli, farklı, alternatif, özgün ve asırları aşar mahiyette sonuçlar elde etmişlerdir. Bu sonuçlar yekûnu, neticede büyük düşünce zenginliğini/çeşitliliğini meydana getirmiştir. Özetle bir toplum için belki dezavantaj gibi görünen siyasî, iktisadî ve dinî nitelikli ihtilâflar/problemler, ortaya çıkan sorunlara çözüm üretme, yeni fikirlerin doğmasına neden olma gibi avantajları da beraberinde getirmiştir. Bir başka ifade ile Kûfe'de (tabi ona benzer başka merkezlerde de) müsademe-i siyaset, müsademe-i asabiyet ve müsademe-i menfaat; müsademe-i efkârâ dönüşmüş, tüm bunlardan İslâm düşünce tarihinin müstesna beyinleri ve orijinal fikirleri çıkmıştır. Bütün bunların sonucunda Kûfe fıkıh, kıraat, tefsir gibi ilmî ekollerin merkezi haline gelebilmiş, kendi döneminde, Medine gibi İslâm'ın neşvünema bulduğu kadîm ilim ve kültür merkezi konumunda olan bir şehre denk ve rakip olabilmıştır.

Çevrenin insan üzerindeki belirleyici etkinliği tartışılmaz bir gerçektir. İnsanlar, davranışları, hayat tarzları ve nihayet dünya görüşlerinde, yaşadıkları mekânın (coğrafi bölge/şehir) izlerini taşımakta ve bu izlerin etkilerini fikirlerinde yansıtmaktadırlar. Ebû Hanîfe hayatının büyük bölümünü Kûfe'de şehrin siyasî ve kültürel yapısının oluşumu sürecinde geçirmiştir. Dolayısıyla onun yetişmesinde ve bunun tabîî neticesi olarak düşünce yapısının şekillenmesinde Kûfe şehrinin, Kûfe düşünce geleneğinin büyük tesirinin olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe, *Kûfe'de yetişen* değil, *Kûfe'nin yetiştirdiği bir insandır veya âlimdir* ifadesi bu gerçeği daha belirgin bir şekilde ortaya koyar.

Hepinize saygılar sunarım.

İbrahim Kâfi DÖNMEZ

MÜ İlahiyat Fakültesi

Şimdi Yunus Vehbi Yavuz hocamızın “Ebû Hanîfe'nin Hayatından Çizgiler ve Bıraktığı Miras” konulu tebliğini dinleyeceğiz. Tabi ki İmâm Ebû Hanîfe'nin mirasını buradaki dakikalara sığdıramayacağını kendisi de kabul edeceği için, artık vakitle ilgili tazyikimizi kendisi maruz görecektir. Buyurun efendim.